

פרק ה' מבנה הגמרא

לאן הסוגיה חותרת, כיצד היא מגיעה לשם — ואיך מקנים זאת בכיתה

מן המשנה אל הדיון התלמודי

הפער בין הלשון הקצרה של המשנה ובין כל מה שעמד מאחוריה — הוא נקודת המוצא של הדיון התלמודי.

בפרק הקודם ראינו שהמשנה — עריכתה של התורה שבעל-פה בכתב — מנוסחת בלשון קצרה ומסכמת: היא מוסרת את הדין — תמציתו של בירור הלכתי חי שהתנהל בבתי המדרש של חכמי התנאים, דור אחר דור — ופעמים רבות משמיטה את טעמו, את גבולות המקרה ואת החידוש שבו. והתלמוד — דרך הלימוד הזו של עין בטעמים, השוואה בין מקורות ומקרים ובירור ההלכה במסורת ובסברה — היה קיים כבר בימי התנאים; והמשנה עצמה היא פרי בירור כזה: הדינים שנקבעו בה הם מסקנותיהם של דיונים חיים שקדמו לעריכתה. בימי התנאים הספיק הנוסח הקצר, שכן התלמוד — הטעמים והסברות — היה חי בידיהם לצדו: הרמזים היו נהירים להם, והסברות קרובות לליבם.

אולם מה שהיה בהיר לתנאים הלך והתרחק בדורות הבאים — “לִבְנֵי שֵׁנִי רֵאשׁוֹנִים כִּפְתָּחוּ שֶׁל אֹלָם, וְשֶׁל אַחֲרֵיכֶם כִּפְתָּחוּ שֶׁל הֵיכָל” (עירובין נג ע”א) — ולצד הפער הרוחני פעלו גורמים היסטוריים: התרחקות הזמן, הפיזור בין מרכזי התורה (בייחוד המעבר לבבל), שינויי המציאות וריבוי המסורות. הקיצור ששימש כלי לזיכרון הפך כר פורה לקושיות ולספקות. **ולצד סיבה זו עומדת סיבה שנייה, שאינה תלויה בשכחה כלל: השאלה עצמה היא דרך הבירור של בית המדרש — המשנה השמיטה את הטעם במכוון כדי להזמין אותה, וכך נשארה התורה שבעל-פה חיה גם בנוסח קבוע (איגרת רב שרירא גאון).**

בדורות האמוראים נותר הנוסח הקבוע של המשנה בידם — אך הלימוד החי שסביבו הלך ונשתכח; ולכן פנו אל הנוסח עצמו, **לשוב ולחשוף מתוכו — במסורת שבידם ובסברה — את מה שעמד מאחוריו.** במרכז עומדת המשנה כעמוד התווך, ולצדה ברייתות, מימרות ומסורות נוספות. **וכיצד ניגשו האמוראים אל המקורות הללו? בשלוש דרכים:**

1. **פירשו** את לשון המשנה המקוצרת — השלימו את מרכיבי הטעונים בירור: מי האומר, מהו המקרה המדויק, מה פירוש הדין — ומהו הטעם הנעדר;
 2. **העמידו** אותה מול מקורות אחרים ומול הסברה, ויישבו את הקושיות שעלו;
 3. **וביררו** את הדין במקרים חדשים שלא נידונו במשנה — אם חל בהם העיקרון שביסוד דבריה.
- שלוש הדרכים האלה הן **מפת המטרות של הסוגיה**, ומהן ייבנה הפרק כולו. הסוגיה אינה אוסף שאלות ותשובות — היא פעולה שיטתית על מקור. ומה מחפשים בה? לא את הדין — הוא כבר כתוב; את הטעם שמאחוריו, שממנו נדע לדון גם במה שלא נכתב.

וההבחנה הזו עתיקה: כבר בימי רבי שנייה ברייתא שדבריה נראים סותרים: “הַעֲוֹסְקִין בְּתַלְמוּד — אֵין לָךְ מִדָּה גְּדוֹלָה מִזֹּו”, ומצד שני — “לְעוֹלָם הָיָה רֹץ לְמִשְׁנֵה יוֹתֵר מִן הַתְּלָמוּד” (בבא מציעא לג ע”א-ע”ב). ומיישב רבי יוחנן: העיון בטעמים הוא אכן המעלה הגדולה; אלא שנמשכו הלומדים אחריו והזניחו את שינון המשנה, והנוסח החל להשתכח — לכן חזר רבי והדגיש את החזרה עליה. **ללמדך ששני הרבדים תלויים זה בזה:** המשנה שומרת את

ההלכות בנוסח סדור, והתלמוד מברר את טעמיהן ואת גבולותיהן. זה בלא זה — חסר. והקיצור מובן לעומקו: חלוקת עבודה בין הנוסח ובין הברור.

הערה: עסקנו בסוגיה ההלכתית, עיקרה של הגמרא; לצדה יש בה גם אגדה — דרשות על המקראות, סיפורי חכמים ודברי מוסר — ואף שגם בה מצויות שאלות ברור דומות, אין היא נדונה בפרק זה.

◆ **דגש למורה — החיבור לשרשרת המסירה:** הרקע הזה, שנמנה בפרק א' בראשי פרקים, מובא כאן במידה הנדרשת — כי הוא המפתח למבנה: תלמיד שרואה את הרצף שבין המשנה לדיון התלמודי מבין מדוע הסוגיה בנויה כפי שהיא — כשם שהבין שהמשנה קוצרה במכוון, כך הוא מבין עתה שהגמרא היא המענה החי לאותו קיצור, ושהדיון עצמו הוא מה שהקיצור המכוון נועד לחולל — והפשי"ה ומילות המפתח מפסיקים להיות סימנים טכניים, ונעשים השפה שבאמצעותה התלמיד לומד לחשוב עם הסוגיה. ספר להם את הסיפור הזה — הוא התשתית לכל מה שיבוא.

המפה: מקור, מטרה ומהלך

כדי שהלומד לא ילך לאיבוד במרחב הדיון התלמודי, יש בידינו מפה. בכל סוגיה נזהה שלושה רכיבים:

המקור — על מה? המשנה, הברייתא או המימרא שעליה נסוב הדיון. זהו חומר הגלם שעליו הסוגיה פועלת — שממנו היא יוצאת ושאליו היא חוזרת.

המטרה — מה מבקשים לברר? את משמעות המקור, את עמידתו מול מקורות אחרים ומול הסברה, או את הדין במקרים שלא נידונו בו. אלה שלושת כיווני הברור שראינו — והם שייקראו מעתה **פשי"ה**: פירוש · שקלא וטריא · הילכתא.

המהלך — איך מבררים? הצעדים הלוגיים שהגמרא עושה בדרך — שואלת, מקשה, מביאה ראיה, מיישבת, דוחה ומסיקה. צעדים אלה ייקראו מעתה **מאפייני המקראה**, ומילות המפתח — התמרורים הלשוניים שעל הדף — יסייעו לתלמיד לזהותם בתוך הסוגיה.

שלושת הרכיבים שלובים זה בזה: הסוגיה פועלת על מקור, חותרת למטרה, ומתקדמת אליה באמצעות מהלך.

בסעיפים הבאים נכיר את חלקי המפה מקרוב — תחילה את המטרה, אחר כך את המהלך ואת מילות המפתח המסייעות לזהותו — ומשם נראה כיצד המבנה החוזר בונה, בהדרגה, לומד עצמאי.

המטרה — לאן הסוגיה חותרת: פשי"ה

את מטרת הברור בסוגיה נזהה באמצעות **פשי"ה** — פירוש · שקלא וטריא · הילכתא. כל סוגיות הש"ס מבררות נושאים שונים, אך כולן חותרות למטרה אחת: לברר ולקבוע את העיקרון ההלכתי העומד מאחורי הדין שבמקור — "**לאסוקי שמעתא אליבא דהלכתא**". ושים לב: המטרה אינה לדעת מה ההלכה — הרי היא כתובה במקור עצמו. המטרה היא לחשוף את הטעם, את העיקרון המפעיל את הדין — שרק מכוחו אפשר לדעת כיצד לנהוג במקרה שהמקור לא דן בו. שלושת השלבים מתארים תנועה אחת, מן המקור החוצה:

בפירוש — מתכנסים פנימה אל המקור, להבינו על בוריו: מי האומר, מה בדיוק המקרה, מה פירוש הדין — ומה טעמו;

בשקלא וטריא — מעמתים אותו עם מקורות אחרים — משניות, ברייתות ומדרשי הלכה — ועם הסברה: בוחנים אם הטעם עומד במבחן ההיגיון, או שיש סברה לומר להפך — ומתוך כך מדייקים את גבולות הדין;

ובהילכתא — פונים החוצה: כשהעיקרון ההלכתי עדיין אינו ברור דיו, מבררים ומיישמים אותו במקרים חדשים שלא נידונו במקור.

לא כל סוגיה עוברת את שלושת השלבים: יש שעיקרן פירוש, ויש שהדיון מתפתח לשקלא וטריא ומסתיים שם; ההילכתא באה כשמתעוררת שאלה חדשה — מה הדין במקרה שהמקור לא דן בו. זה הכלל: **הסדר קבוע — מספר השלבים משתנה**.

פ — פירוש: הגמרא מבקשת להבין את המקור על בוריו. היא מבררת את מרכיבי הכאמדי"ט — מי האומר, מהו המקרה, מהו הדין ומהו הטעם — ומדייקת גם בלשוננו: מה בא המקור לחדש, לרבות או למעט. המוקד הוא הבנת המקור עצמו, בלא ערעור עליו. מילות מפתח: **מתניתין מני? · היכי דמי? · מאי טעמא? · פשיטא! · מאי קא משמע לן? · לאתויי מאי? · מאי שפא...?**

ש — שקלא וטריא: הגמרא מעמידה את המקור מול מקורות אחרים ומול הסברה — מקשה, משווה, דוחה ומיישבת. מתוך המשא ומתן מתבררים לעומק טעם הדין וגבולות המקרה שבו נאמר; לא פעם דווקא קושיה או אוקימתא חושפות את העיקרון המדויק שביסודו. זהו לב הדיון התלמודי, ובו מסתיימות רוב הסוגיות. מילות מפתח: **והמינה! · והתנא...! · מיתיבי! · לא קשאי, הא... הא... · איפכא מסתברא!**

ה — הילכתא: משהתבררו הדין, טעמו וגבולותיו, עוברת הגמרא אל מקרה חדש שלא נידון במפורש במקור, ושואלת: האם העיקרון שהתברר חל גם כאן, ומה יהיה הדין? זהו שלב ההילכתא — יישום העיקרון במציאות חדשה. הבירור עשוי להסתיים בהכרעה — ולעיתים נשאר השאלה בלא הכרעה: תיקו. מילות מפתח: **איבעיא להו... · בעי רבי... · מהו? · מאי הוי עליה? · תיקו.**

שלב הפשי"ה	מה הגמרא עושה	השאלה המנחה של הלומד
פ — פירוש	מבינה את המקור עצמו — לשונו, מרכיביו וחידושו	מהו הדין — מה חידושו ומה טעמו?
ש — שקלא וטריא	בוחנת את הדין, טעמו וגבולותיו — מול מקורות אחרים ומול הסברה	מדוע נאמר הדין, ובאילו גבולות הוא עומד?
ה — הילכתא	מיישמת את העיקרון שהתברר במקרה חדש	האם העיקרון חל גם כאן — ומה הדין למעשה?

המהלך — כיצד הסוגיה מגיעה לשם: מאפייני המקראה

אם הפשי"ה מגדיר לאן חותרת הסוגיה, מאפייני המקראה הם כלי העבודה שבהם היא מפלסת את דרכה. מלאכת הפירוש, העימות וההכרעה נעשית בעשרה כלים קבועים, וסדרם הולך עם קצב הדיון: פותחים במקור ומשלימים אותו, מבררים ומקשים עליו, מיישבים ומסייעים — ומסכמים.

◆ פותחים ומשלימים

1. פתיחה: הצגת המקור שעליו נסוב הדיון — תנאי (משנה, ברייתא) או אמוראי (מימרא). מילות מפתח: **מתני' · תנו רבנן (ת"ר) · תנאי · איתמר · אמר ר' · גופא.**

2. השלמה: הוספת פרט חיוני — כותרת, גרסה, דיוק לשוני או מקור מקביל להשלמת הרקע. מילות מפתח: **טעמא ד... · תנן ה"מ · תנא · זאת אומרת · מדקתני · אי נמי.**

◆ מבררים ומקשים

3. שאלת בירור: שאלה לבירור מידע חסר במקור, מתוך רצון להבינו ובלא ערעור — פירוש מילים, טעם, מקור מן התורה. מילות מפתח: **מאי...? · מאי טעמא? · אמאי? · מנלן? · היכי דמי? · בשלמא... אלא...**

4. קושיה: שאלה המערערת על דינו או סברתו של המקור — מכוח מקור בעל סמכות גבוהה יותר, או מכוח ההיגיון. מילות מפתח: **מיתיבי! · והא... · והתנן!**

5. סתירה: ניגוד חזיתי בין שני מקורות בעלי סמכות שווה, המצריך יישוב. מילות מפתח: וְרַמְיָנָהּ! · אֵימָא סִיפָא! · אֵימָא רִישָׁא.

◆ מיישבים ומסייעים

6. תשובה מבארת: מענה ישיר לשאלה או פתרון לקושי, המבאר את פשט הדברים. מילות מפתח: מְשַׁנֵּי · אָמַר לָךְ · תִּרְיֵץ · הֲכִי קְאָמַר · שְׂאֵנִי הֵתָם (שם הטעם שונה).

7. תשובת אוקימתא: יישוב קושיה או סתירה בהעמדת המקור במקרה מסוים ומצומצם — “דווקא במקרה זה מדובר, ולכן אין קושי”. מילות מפתח: הֲכָא בְּמַאי עֲסָקִין · לָא קְשִׁיָּא: הָא... וְהָא....

8. דחייה: ערעור על מהלך שהוצע בדיון — תשובה, אוקימתא, ראייה או קושיה — בהוכחה שאינו עומד במבחן. מילות מפתח: וְדִילְמָא... וְלִטְעָמִיךָ!

9. סיוע: ראייה, חיזוק או תמיכה לשיטה — ממקור מוסמך או ממעשה רב. מילות מפתח: נִמֵּי דִיקָא · דְּכִתִּיב · דְּתִנָּא · דְּתֵנָן · תָּא שְׁמַע (ת”ש).

◆ מסכמים

10. מסקנה: השורה התחתונה של הדיון — פתרון מוכח, או השארת הבעיה בלא הכרעה. מילות מפתח: שְׁמַע מִינָהּ (ש”מ) · וְהִלְכְתָּא... תִּיקוּ.

מילות המפתח — הסימנים שבדרך

הגדרה: מילות המפתח הן ביטויים קבועים, רובם בארמית, ששיבצו עורכי התלמוד בפתחי פסקאות הדיון, והן המסמנות מה הגמרא עומדת לעשות בכל פסקה — שואלת, מקשה, מיישבת או מסיקה. לכל מילת מפתח שתי קומות: פירושה המילולי — והתפקיד שהיא ממלאת במהלך הסוגיה. פגשנו אותן לאורך הדרך לצד כל שלב וכל כלי; ומכיוון שהביטויים קבועים והתבניות חוזרות, מי שמכיר אותם קורא את הדף בעיניים אחרות: הוא מזהה מיד היכן הוא עומד במהלך הדיון, ויודע לצפות את הצעד הבא — אחרי “איבעיא להו” תוצג שאלה בעלת שני צדדים, המפורשים לרוב בגוף השאלה, וניסיונות הפתרון יפתחו ב”תָּא שְׁמַע”; ואחרי “מִיתִיבִי” יובא מקור תנאי מוסמך המקשה על דברי אמורא — ובעקבותיו יישוב: אוקימתא (“לָא קְשִׁיָּא” · “הֲכָא בְּמַאי עֲסָקִין”) או תשובה מבארת (“שְׂאֵנִי הֵתָם”) — לא תמיד מיד, ולא תמיד באותן המילים; אך כיוון ההמשך צפוי.

כלל הקריאה — המילה מסמנת, ההקשר מכריע: יש מילים המשמשות ביותר מתפקיד אחד. “תא שמע” מביאה תמיד מקור מוסמך — משנה, ברייתא או מעשה שהיה — אך תפקידו תלוי במה שקדם לו: אם עלה ספק (“איבעיא להו”) והמקור מכריע בו לצד אחד — הרי הוא בא לפשוט את הספק; אם נאמרה דעה, או שהשלב הקודם הסתיים בתשובה, והמקור אומר את ההפך — הרי הוא קושיה עליה; ואם המקור אומר כדבריה — הרי הוא ראייה לה. ההקשר שבו מופיעה המילה קובע את מטרת הפסקה: המילה מצמצמת את האפשרויות — והבנת התוכן בוחרת ביניהן.

◆ **בספר ובמצגות:** מילות המפתח צבועות בוורוד, וכוכבית שלצדן מפנה אל הגדרתן בסרגל הצד.

התבניות — צירופים החוזרים על עצמם

לא רק המילים חוזרות — גם צירופי המהלכים. המהלכים אינם מצטרפים באקראי: הם מתחברים **בתבניות צפויות**, החוזרות בכל הש”ס — לכל פעולה רפרטואר המשכים משלה. איבעיא, למשל (“אִיבְעִיָּא לְהוּ...”), תפתח ניסיונות פתרון ממקורות (“תָּא שְׁמַע...”), ותסתיים בהכרעה (“שְׁמַע מִינָהּ!”) — או בהשארת הספק: “תִּיקוּ”.

התוכן משתנה מסוגיה לסוגיה — אך דרכי החשיבה והדין חוזרות לאורך הש"ס. הדין התלמודי אינו אוסף מקרי של שאלות ותשובות: הוא נשען על הנחות עבודה ודרכי חשיבה חוזרות, המכוונות את הקריאה — מה מצריך ביאור, מה מעורר קושי, כיצד בוחנים סתירה וכיצד מיישבים אותה; ועל גבי הדף הן מתבטאות במילות המפתח ובתבניות הדין. תלמיד שמכיר אותן אינו יודע מראש את תשובת הגמרא — אך הוא יודע שני דברים: מה לחפש בשלב הזה — ומה צפוי לבוא בשלב הבא. להלן כמה הנחות פעולה החוזרות בסוגיות רבות, ולצדן התבניות הנובעות מהן — ואין זו רשימה ממצה:

הנחת החידוש — מקור מוסמך אינו נשנה ללא צורך. כשדין נראה מובן מאליו, הגמרא שואלת "פְּשִׁטָּא!" או "מאי קא מְשַׁמַּע לן?" — ומחפשת את החידוש, לעיתים בהעמדת המקור במקרה שבו היה מקום לחשוב שהדין שונה: "לָא, צְרִיכָא..." ולרוב מבארת הגמרא את שני הצדדים: "מֵהוּ דְתִימָא..." — מה היה מקום לחשוב, "קא מְשַׁמַּע לן" — ומה בא הדין ללמדנו, שלא נטעה.

דיוק הלשון — לניסוח המקור יש משמעות. הגמרא מדייקת במילים — שכן הנחת היסוד היא שרבי ניסח את המשנה בלא מילה מיותרת, ויש חידוש בכל מקרה ובכל דין — בסדר המקרים ובפרטים שצוינו או הושמטו, ולומדת מהם את גבולות הדין: "טַעֲמָא דְ... · "מִדְקֶתְנִי... · "מאי אִירְיָא...?".

חתירה ליישוב — הסתירה היא פתח לביור. כששני מקורות נראים סותרים, הגמרא מבקשת לקיים את שניהם: מעמידה כל מקור במקרה אחר ("לָא קִשְׁיָא: קָא... וְהָא..."), מייחסת אותם לדעות שונות ("הָא רַבִּי פְּלוֹנִי וְהָא רַבִּי אֱלִמּוֹנִי" · "תִּבְרָא"), ולעיתים מציעה תיקון נוסח ("הֲכִי קֶתְנִי" · "אִיפּוֹךְ" · "מְשַׁבְּשֶׁתָּא הִיא" · "חֲסוֹרִי מְחַסְרָא וְהֲכִי קֶתְנִי").

היררכיית המקורות — מקור תנאי מחייב את האמורא. כשדברי אמורא נראים סותרים משנה או ברייתא, הגמרא מקשה "מִיִּתְבִּי!" — שכן קיבלו האמוראים שאין הם חולקים על התנאים — והמענה: יישוב דבריו, הבחנה בין המקרים, או שהאמורא סובר כתנא אחר העומד לצדו; ולעיתים נבחנת ההקבלה למחלוקת תנאים: "לִימָא קֶתְנָא?".

עקביות בדברי החכם — דבריו מצטרפים לשיטה אחת. כשנראה שחכם סותר את עצמו, הגמרא שואלת "וְהָאֲמַר רַב פְּלוֹנִי...?" — והמענה: חילוק בין המקרים, פירוש מחודש, או קביעה שחזר בו; ומנגד, "אֲזָדָא לְטַעֲמִיהּ" מציין שדבריו כאן מתאימים לשיטתו במקום אחר.

אלה דוגמאות בלבד: הנחות הפעולה רבות, ואין לכל מהלך המשך אחד הכרחי — אך מאגר האפשרויות החוזר מלמד את התלמיד אילו שאלות עשויות להישאל ואילו דרכי תשובה עומדות לפניהן. ובסוף כל יחידה בספר מתכנסים מהלכי הסוגיה לתרשים זרימה "**מהלך הסוגיה**" — התלמיד רואה כיצד התחברו הפסקאות, ומתאר בלשונו את דרך החשיבה של הסוגיה.

השורה התחתונה: לימוד גמרא אינו שינון תשובות אלא זיהוי מנגנון. תלמיד שמזהה את מילת המפתח ואת התבנית שמאחוריה מבין מיד את מבנה הסוגיה — בכל דף ובכל מסכת; ומרוב סוגיות יגדיר כבר לבדו את מטרת הסוגיה, עוד לפני שהמורה אמר דבר.

◆ **מטרת ההישג — בניין רב-שנתי:** אין מצפים מהתלמיד לקלוט את הכול בשנה הראשונה — בתחילת הדרך המורה נושא עבורו את המפה, והתלמיד חוזר ומשנן כפי השגתו. משנה לשנה מצטברות הסוגיות, התלמיד מתחיל לתפוס את המבניות — והתבניות נראות מאליהן; ובשנה השלישית והרביעית כבר נותנים לו ללמוד בכוחות עצמו מתוך דפי העיבוד, עוד לפני השיעור — עד שיעשה זאת על דף ש"ס וילנא, וכל שנה עולה ההישג מדרגה. **וזו תמצית ההישג:** תלמיד שמזהה שהמבנה חוזר, לומד לחלק ולאפיין באמצעות מילות המפתח, ומבין שמתוך הדין כולו מתחוויר הטעם שביסוד הדין — עד שמפתח את המסוגלות לפצח סוגיות חדשות בכוחות עצמו.

וחשוב לזכור: המבנה אינו הקושי היחיד. לגמרא גם חשיבה מופשטת ולשון מצומצמת הנדרשת לפירוש — בכך נעסוק בפרק הבא. אבל מי שאוחז במבניות יודע גם כיצד לגשת אל התוכן: **המבנה הוא התשתית הנושאת את ההבנה — לא התקרה שלה; מי שהמבנה נהיר לו, פנוי שכלית להתמודד עם הסברה עצמה.**

חא"ק — הביטוי המעשי של הישג המבנה

וכל הידע הזה מתכנס אצל התלמיד לשלוש פעולות על הדף — זהו הביטוי המעשי של ההישג. **מחלק** — מפרק את רצף הגמרא לפסקאות הדיון הקטנות ביותר, בעזרת שמ"א:

ש — שינוי שפה: ארמית בדיון התלמודי, עברית במקורות התנאיים.

מ — מילות מפתח ופתיחה: "מיתבי", "תא שמע", "מתקיף לה" — פותחות פסקה חדשה.

א — אמורא אומר: שמו של אמורא חדש הנכנס לדיון — מציג דעה, מעלה שאלה, מביא ראייה או מסיק מסקנה.

מאפיין — מגדיר לכל פסקה את תפקידה הלוגי, בשלוש הרמות שהכרנו: שלב הפש"ה, המאפיין מן המקראה והמרכיב בכאמד"ט. **מקשר** — טווה את חוט המחשבה של הסוגיה: איזו תשובה מיישבת איזו קושיה, על מה נשענת הראיה — גם כשהפסקאות אינן ברצף ליניארי. חא"ק אינו מחליף את הבנת התוכן — הוא הדרך להיכנס אליה ולארגן אותה. וכל זה — כדי שבסופו של דבר יוכל לגשת לדף גמרא בצורה עצמאית.

מן ההישג אל הכיתה — הוראת סוגיה, שלב אחר שלב

עד כאן ביררנו את הישג המבנה: היכולת לגשת לסוגיה, לזהות את מטרתה ולחשוף את מהלכה. כעת עולה השאלה המעשית: כיצד מקנים את היכולת הזאת בכיתה, עד שהתלמיד מפעיל אותה בעצמו על דף ש"ס וילנא?

הספר והאתר של אור לגמרא נבנו בדיוק לשם כך, ודפי העיבוד — בעיצובם החזותי — נושאים את המבנה אל העין. עקרון ההוראה פשוט: מעבר הדרגתי מן המבנה הגלוי אל המבנה שהתלמיד חושף בעצמו. בתחילת הדרך אתה ממחיש את המבנה ומתווך אותו בכלי התוכנית; אחר כך מפעיל אותו התלמיד בחזרה פעילה בחברותא על דפי העיבוד — כל תלמיד מלמד את חברו, והחבר עוקב, בודק, מאשר ומקשה; ומשם אל דף הגמרא המקורי — עד שההישג קנוי בידו. להלן מהלך ההוראה, שלב אחר שלב — ובכל שלב: מה עושים, באיזה כלי, ומדוע. את שזירת ההישג עם שאר הישגי התוכנית נראה בסיכום.

[כאן ישולב דף עיבוד לדוגמה, ממוספר לפי הרכיבים — בעמוד הגרפי]

1. שם, מספר ותיחום

מה עושים? אל תיכנס לסוגיה בלי לתת לה שם. פתח את השיעור במשפט פשוט: "היום אנחנו לומדים את סוגיית 'כלי ולפניו פירות' — יחידה כ"א" — והצבע על הדף: כאן היא מתחילה, וכאן היא נגמרת.

באיזה כלי? בספר כבר עשינו זאת בשבילך: לכל סוגיה שם משלה, והיא תחומה בבירור. באתר — הכותרת והמיקום מוצגים בפתח היחידה.

מדוע? חשוב על תלמיד שנפתח מולו דף גמרא בפעם הראשונה: טקסט צפוף, בלי התחלה ובלי סוף. התיחום נותן לו גבולות — הוא יודע מה לומדים, מאיפה ועד איפה. חצי דקה של מסגור, והדף מפסיק להיות רצף אינסופי ונעשה משימה ברורה.

2. הקשר והמטרה

מה עושים? לפני שנכנסים פנימה, מקם את הסוגיה בשניים. **ההקשר — מאין היא צומחת:** על איזה מקור נסוב הדיון, ומה כבר נתברר לפניו; אמור בפשטות: “במשנה למדנו ש... — והסוגיה באה לברר...”. **והמטרה — לאן היא חותרת, ושתי מטרות שלובות בה:** המטרה התוכנית — השאלה המסוימת של הסוגיה הזו (ביחידה כ”א: מה דין פירות שלפני כלי — האם הרי הם כ”פירות שבכלי?”); והמטרה הכללית (פש”ה) — איזה משלושת השלבים פועל כאן (שם: שקלא וטריא — סתירה בין ברייתות ויישובה). בספר מודפסת בראש היחידה המטרה התוכנית; את המטרה הכללית אתה מוסיף עליה. **ויפה כוחה של פתיחה מעוררת** — פתיחה שנוטעת בתלמידים את השאלה עוד לפני שנפתחה הגמרא: מעשה שהיה, דילמה מן החיים או שאלה מפתיעה — ובלבד שתהיה זו השאלה שהסוגיה עצמה באה לענות עליה; וכשילמדו, יגלו שהגמרא דנה בדיוק בשאלה שעל ליבם. כך נכנסת הכיתה אל הבירור כשהיא כבר בתוכו.

באיזה כלי? עוגני ההקשר והמטרה שבראש היחידה בספר. ובאתר — המטרה מוצגת מראש, לצד ההקשר: התלמיד יודע מה מבררים עוד לפני שנכנס לפרטים.

מדוע? המטרה משרתת את התלמיד פעמיים. בטווח המיידי היא העוגן: תלמיד שאינו יודע לאן חותרים — מהלך בדיון בלא כיוון. ובטווח הארוך: המטרה התוכנית מתחלפת מסוגיה לסוגיה, אך המטרה הכללית חוזרת תמיד אל שלושת השלבים — וכשהתלמיד פוגש זאת שוב ושוב, מתגבשת אצלו התובנה שכל המטרות חוזרות לשלוש: פש”ה. **טיפ למורה:** מומלץ בסוף כל יחידה לסכם במחברת מיוחדת את שתי מטרות הסוגיה — התוכנית והכללית; אחרי כמה סוגיות פתחו את הרשימה והשוו יחד: התכנים שונים זה מזה — אך כל המטרות חוזרות אל שלבי הפש”ה, אחד מהם או יותר. כך, למשל, תיראה הרשימה במחברת אחרי כמה יחידות:

יחידה	המטרה התוכנית	המטרה הכללית (פש”ה)
ז — יאוש שלא מדעת	האם יש ראייה מן הברייטא במחלוקת אביי ורבא ביאוש שלא מדעת?	שקלא וטריא
ח — מחרזות של דגים	מה דינו של חפץ שהסימן אינו בגופו אלא בסביבתו?	פירוש
ט — חתיכות של בשר	האם צורתו של חפץ יכולה להיות סימן?	פירוש ושקלא וטריא
כ”א — כלי ולפניו פירות	מה דין פירות שלפני כלי — האם הרי הם כפירות שבכלי?	שקלא וטריא

ארבע יחידות, ארבעה תכנים שונים — ושלוש מטרות כלליות בלבד. זה מה שהמחברת מגלה לתלמיד: התוכן מתחלף — והמבנה קבוע. **זוהי הרווח:** מתוך הסוגיות שלמד בעצמו מתגלה לתלמיד מבנה הגמרא — הוא רואה במחברתו שהסוגיות אינן אוסף מקרי אלא שיטה אחת החוזרת ופועלת, ומכאן ואילך הוא ניגש לכל סוגיה חדשה כשהוא יודע מה לחפש בה.

3. הצגת המהלך — מלמעלה

מה עושים? עוד לפני הביאור המפורט — הראה לכיתה את הסוגיה כולה מלמעלה. עבור על הפסקאות בזו אחר זו: “כאן הגמרא מדייקת מהמשנה... כאן מביאה סיוע... כאן — סתירה! ועכשיו תראו איך היא מיישבת.” אל תבאר עדיין ואל תפתור את הקשיים — אתה רק פורס את המפה: היכן מתחיל כל מהלך, מה תפקידו, ולכן הדיון הולך. בתחילת הדרך הכיתה עוד אינה מכירה את המאפיינים — וכאן אתה נכנס: עצור על מאפיין חדש, המחש אותו בסיפור מן החיים — ותן לילדים לבחור את היישוב. **למשל, אוקימתא:** “על דלת הספרייה תלוי שלט — בהפסקה מותר להיכנס; ובתקנון כתוב — בהפסקה אסור. סתירה! איך מיישבים?” והצע שתי דרכים: אולי שתי דעות הן — מי שכתב את השלט אינו מי שכתב את התקנון; ואולי אין כאן מחלוקת כלל — ההיתר בהפסקה רגילה,

והאיסור בשעה שמתקיימת בספרייה בחינה. הילדים בוחרים ומנמקים — ואתה מגלה להם: שתי הדרכים הן דרכי הגמרא עצמה, והשנייה שמה אוקימתא. ומכאן חזרו אל הדף: היכן הגמרא עושה זאת ממש עכשיו? ומשהצטברו סוגיות והכיתה כבר מכירה את התבניות — הזמן אותה לנבא בעצמה: “סתירה! מה הגמרא תעשה עכשיו?” **וסיים במקום שאליו הכול חותר:** “וכאן, בתחנה האחרונה, הגמרא תענה על השאלה שפתחנו בה.” וזכור: זהו מבט, לא שיעור — דקות ספורות, והמפה פרוסה.

באיזה כלי? באתר: לחץ על אייקון הספר — נפתח דף ש”ס וילנא. כל לחיצה על “הבא” צובעת ומאפיינת את הפסקה הבאה לעיני הכיתה. ובספר — דפדפו יחד על פני היחידה: רצועות האפיון שמעל הפסקאות פורסות את המהלך עוד לפני שנקראה מילה. ובמקביל, כתוב על הלוח את מילות המפתח כסדרן: התלמידים רואים כיצד המילים לבדן מחלקות את הסוגיה לפסקאות ומגלות מה הגמרא עושה בכל שלב. ביחידת “כלי ולפניו פירות” די בשורה אחת: “טעמא ד...” · “תנינא” · “ורמינהו” · “לא קשיא” · “ואיבעית אימא” — השלמה, סיוע, סתירה, ושרשרת של ארבע אוקימתות — והמבנה כולו פרוש על הלוח.

מדוע? תלמיד שנכנס לסוגיה בלי מפה שומע ערבוביה — אחד מקשה, אחד מתרץ, ומי נגד מי — ומתייאש עוד לפני שהתחיל. תלמיד שראה את המפה יודע: יש כאן היגיון. למה באנו, מה יישאל, ואילו תחנות יעבור הדיון בדרך. עכשיו אפשר להיכנס פנימה ולמלא את השלד במשמעות.

4. לימוד התוכן — מקטע אחר מקטע

מה עושים? עכשיו חוזרים לראש הסוגיה — והפעם לעומק, פסקה אחר פסקה — **ובכל פסקה אותו סדר: תחילה מה הגמרא עושה, ורק אחר כך מה היא אומרת.** קראו את לשון הגמרא, ופתח בשאלה: “מה הגמרא עושה כאן — שואלת? מקשה? מיישבת?” — ואם קושיה, על מה היא. רק אז עברו אל התוכן: באר את המילים ואת משמעות הדברים. **התרגום החופשי והמשמעות** הכתובים בספר תחת כל פסקה נועדו בעיקר לתלמיד, להכנה ולחזרה; אתה יכול להסביר על פיהם — או בדרך שלך, וטוב שכך. ומהי המשמעות? מה שהגמרא מתכוונת בדבריה ואינו כתוב במפורש, שכן הגמרא צמצמה בלשונה (משמעות ותוכן מופשט או מורכב — נרחיב בפרק הבא). ולסיום ברר: על איזה ממרכיבי המקור פועלת הפסקה — וקשור אחורה: “רגע — איזו קושיה זה בא ליישב?”

באיזה כלי? דפי העיבוד הם כלי הניווט של התלמיד וכלי התיווך שלך — והם מוליכים אל התוכן. שלוש שכבות צבע משרתות זאת: רצועת האפיון שמעל כל פסקה — שלב הפשטה הנוכחי מודגש והשאר מועמים, לצד המאפיין מן המקראה ומרכיב הכאמדי”ט הנדון; לשון הגמרא עצמה — צבועה לפי מרכיבי הכאמדי”ט (אומר באדום, מקרה בסגול, דין בירוק, טעם בכחול), ומילות המפתח בוורוד; והמשמעות — מובחנים ברקע: קרם לתרגום החופשי, לבן למשמעות. המקראה המלאה — בפתח הספר. קושי במילה או במושג? ביאורי המילים, מושגי התוכן וסרגל הצד בשוליים (בכלים אלה הרחבנו בפרקים הקודמים, ולכן איננו חוזרים עליהם כאן). ובאתר — שקפי הסוגיה, מקטע-מקטע, עם אייקוני העזר.

מדוע? כשהאפיון נעשה בתוך הלימוד — הוא מפסיק להיות תווית ונעשה הבנה. וכשכל קושי לשוני נענה במקום, התלמיד פנוי יותר לעקוב אחר המהלך ולהתמודד עם הסברה. **וכלל אחד לשאלות שלך:** אל תשאל שאלה שהתלמיד לא יכול לענות עליה. כל שאלה צריכה שיהיה לו מאין להביא תשובה — או מהמחשבה שלו, כשהוא מפתח סברה; או מהספר שפתחו לפניו, בתרגום, בביאורים ובסרגל הצד. תלמיד שיועד שיש לו במה להיאחז — מנסה; תלמיד שצריך לנחש מה בראש שלך — משתתק.

5. חזרה ופרפרזה

מה עושים? הבנתם את התוכן? עכשיו סוגרים את המעגל: עברו שוב על מהלך הסוגיה — המטרה, השלבים ומילות המפתח שסימנו כל צעד — ובקש את הפרפרזה: “עכשיו ספר לי את המהלך במילים שלך.” המהלך שלפניו כתוב בקצרה בלבד — ואת השאר הוא משלים במילותיו.

באיזה כלי? תרשים הזרימה “מהלך הסוגיה” שבסוף היחידה: כל שלב מופיע בו בקצרה, וקווים מחברים כל תשובה אל השאלה שהיא מיישבת — גם כשהן רחוקות זו מזו, כי מהלך הגמרא אינו תמיד ליניארי. באתר נחשף התרשים בהדרגה, לחיצה אחר לחיצה — עד שהתלמיד כבר אינו זקוק לו.

מדוע? החזרה מקבעת — והפרפרזה היא רגע ההעברה: הלמידה עוברת מהלוח שלך אל פיו של התלמיד, ונעשית שלו. **ומה פרפרזה טובה?** לא תרגום המילים, אלא סיפור ההיגיון: מה נשאל, מדוע הוקשה, וכיצד יושב — בלשונו של התלמיד ובמילותיו שלו. וזה כוחה: אי אפשר לספר מה שלא הבנת. תלמיד שמספר את המהלך בשטף — הבין; תלמיד שנעצר — גילה בדיוק היכן החסר. ובגמרא יש לה תפקיד נוסף: הלשון מצומצמת, והמספר בלשונו משלים מעצמו את מה שהגמרא רק רמזה.

6. קריאה מסכמת — וחזרה אל ש”ס וילנא

מה עושים? הקריאה מלווה את הלימוד כולו — אבל בסיום מגיע רגע הסיכום: קוראים את הסוגיה ברצף, בהטעמה ובפיסוק שמשקפים את המבנה שהתברר. הדגם תחילה בעצמך, ואחר כך תן לתלמידים לקרוא — ומכאן חזרו אל צורת הדף המקורית. ואת התרגול עשו בחברותות: האחד קורא מתוך תצוגת הש”ס וילנא שבספר — קריאה בלבד, בלא הסבר — וחברו עוקב בדפי העיבוד שאחריה ומדייק אותו; ואחר כך מתחלפים.

באיזה כלי? בספר — תצוגת הש”ס וילנא שבכל יחידה, ולצדה דפי העיבוד; ובמצגות — בהנחיית המורה.

מדוע? קריאה נכונה היא ביטוי להבנה: הפיסוק וההטעמה מגלים כיצד התלמיד תופס את מבנה הדיון. והחזרה אל הדף הגולמי מאמנת את התלמיד להשליך עליו את המבניות בעצמו, ולעמוד מול צורת הדף המסורתית בתחושת מסוגלות.

ולצד ששת השלבים — ארבעה עקרונות מלווים את ההוראה כולה:

הלימוד בחברותא — הכלי שהתוכנית מבקשת מכל מורה ליישם. בשיעור התלמיד שומע; בחברותא הוא לומד, עושה קניין — והלימוד נעשה שלו: קורא בעצמו, מנסה בעצמו, טועה — ומתקן. שם, בין שני תלמידים מול דף, נבנית תחושת המסוגלות — ושם נבנות היכולות.

העברת האחריות — בהדרגה. בתחילת הדרך, כשהתלמיד עדיין לא רכש את מבנה הגמרא, הסוגיה נלמדת בכיתה — אתה מתווך אותה, שלב אחר שלב; וחוזרים עליה בחברותות, על דפי העיבוד. וכשאתה מרגיש שהכיתה תפסה את המבנה — הפוך את הסדר: החברותות מכינות את הסוגיה לפני השיעור — מחלקות, מאפיינות ומקשרות — ואתה בשיעור מדייק, מוסיף משלך ומעמיק; והשיעור הופך משיעור־מסירה לשיעור של דיוק והעמקה.

ובנה לפי המסוגלות. ודע: יש סוגיות שתוכנן מורכב — חשיבה מופשטת או ריבוי פרטים — וצריך לגשת אליהן מודע ונבון. נסה תמיד — פעמים רבות התלמידים יפתיעו; ואם ברמת הכיתה זה מורכב מדי — אל תיתקע: התמקד במבנה מלמעלה. גם תלמיד שטרם תפס את מלוא הסברה יכול להשיג את הישג המבנה; המבנה אינו תחליף להבנת התוכן — אלא הרצפה היציבה שממנה ממשיכים לבנות אותה. אל תייאש את התלמיד — בנה אותו לפי מסוגלותו. וכיצד מתמודדים עם התוכן המורכב עצמו — בזה נרחיב בפרק הבא.

נפילת הפיגומים — והיעד. כל מה שפגשנו במדריך הזה — רצועות האפיון, צבעי הכאמד"ט שבלשון הגמרא, מילות המפתח הוורודות, התרגום והמשמעות, תרשים הזרימה — פיגומים הם, שנועדו מראש ללוות את הבניין ולהתייטר בהדרגה. בתחילה הם מלמדים: התלמיד נשען עליהם כדי לראות את המבנה. אחר כך הם רק בודקים: הוא מחלק ומאפיין בעצמו — ומציץ בהם לאימות. ולבסוף שוב אינו זקוק להם: המפה כבר בראשו. וזה היעד שאליו חותר הפרק כולו: תלמיד שניגש אל דף ש"ס וילנא כמות שהוא — מזהה את המקור ואת המטרה, מחלק, מאפיין ומקשר, ומפצח את הסוגיה בכוחות עצמו. בפעמים הראשונות הוא עוד אינו מסוגל — וטוב שכך: אתה מוליך. אבל אם תקפיד לא לחשוף את התוכן לפני המהלך, ותאמן את תלמידיך על המבניות סוגיה אחר סוגיה — תגדל תלמיד שמכין סוגיה חדשה לבדו, כי הוא כבר מבין איך גמרא חושבת.

אור לגמרא · מדריך הוראה למורה

נספח

מפת מילות המפתח — לפי שלבי פש"ה ומרכיבי כאמד"ט

למורה · חומר ייחוס לחזרה בכל סוגיה

כל סוגיות הש"ס מבררות נושאים שונים — אך כולן חותרות למטרה אחת: לברר ולקבוע את העיקרון ההלכתי העומד מאחורי הדין המופיע במקור. "לאסוקי שמעתא אליבא דהלכתא". וכדי לעשות זאת יש ללמוד את המקור על כל צדדיו — מרכיבי הכאמד"ט — בשלושת שלבי הפש"ה. הטבלאות שלהלן מראות, לכל שלב ולכל מרכיב, מהי מטרת הבירור ובאילו מילות מפתח היא מסומנת.

יש מילות מפתח שלהן יותר מתפקיד אחד; ההקשר הוא שיכריע.

א · פירוש

בירור המקור על כל צדדיו — מה נאמר כאן, ומדוע

מילת מפתח	מטרת הבירור	כאמד"ט
מתניתין מני? · לימא מתניתין דלא כרבי פלוני?	מי חיבר את המקור?	אומר
היכי דמי? · במאי עסקינן?	באיזה מקרה מדובר?	מקרה
לאתויי מאי? · לאפוקי מאי? · מאי איריא...? · מאי שנא...?	מדוע נוסח בצורה זו?	
מאי בינייהו?	באיזה מקרה תהיה מחלוקת ביניהם?	
מאי "פטור"? · מאי "יצא"? · מנא הני מילי? · מאי קראה?	האם חייב או פטור? האם "יצא" בדיעבד? מהי רמת חיובו — מדאורייתא, תקנה או גזירה? לכתחילה או בדיעבד?	דין
מנא הני מילי? · מנלן? · מאי קראה?	מהו מקור הדין?	טעם
מאי טעמא?	מהו הטעם, העיקרון של הדין?	
במאי קא מיפלגי?	מהו יסוד המחלוקת?	

ב · שקלא וטריא

העמדת המקור מול מקורות אחרים ומול ההיגיון

מילת מפתח	מטרת הבירור	כאמד"ט
והאמר רב פלוני...?	החכם סותר את דברי עצמו	אומר
והאמר רב פלוני חדא זימנא!	החכם חוזר על עצמו	
ומי אמר פלוני...?	האם חכם זה אמר כך?	
ורמינהו... הא...	סתירה בין מקורות שונים על ידי דיוק	מקרה
ורמינהו	הדין סותר מקור מוסמך אחר	דין
מיתיבי	הדין במקור קשה על אמורא	
אימא סיפא! · אימא רישא	הדין סותר דין אחר באותו מקור	
מתקיף לה רב פלוני	הדין אינו הגיוני	טעם
ותסברא?! · איפכא מסתברא	ההיגיון אומר הפוך	

ג · הילכתא

קביעת הדין למעשה, ובירורו במקרים חדשים

מילת מפתח	מטרת הבירור	כאמד"ט
ומי אמר רב פלוני הכי?	האם כך החכם באמת פסק?	אומר
הלכה כפלוני · והלכתא...	לפי מי יש לפסוק הלכה?	
איבעיא להו · פשיטא... אלא... מאי?	מהו הדין במקרה הבא?	מקרה
מאי הוה עלה?	מהו הדין בסופו של דבר?	דין
מאי הוה עלה?	על פי איזה טעם נקבע להלכה?	טעם